

Magányos futás

PAÁL ISTVÁN VALLOMÁSA*

ERDÉLY, FELVIDÉK, KÁRPÁTALJA . . .

Kitelepített székely családból származom. Trianon után került át Paál nagyapám. Resicabányán volt polgári iskolai igazgató. Magas kort ért meg, 92 éves korában halt meg. Ez úgy tűnik fel, férfiágon öröklődik. Sajnos. (Már-mint a saját szempontomból.) Az apám a nyolcvanharmadikban van, nagybátyám nyolcvanhat. Sőt, én is elmúltam már negyvennégy.** Trianon után, a magyar értelmiség áttelepítésekor marhavagonban hozták őket Magyarországra. Nem nagyon tudta őket befogadni az akkor magyar délvidék, a Viharsarok. Apám a hódmezővásárhelyi rendező pályaudvaron veszteglő marhavagonból járt iskolába. Egy-egy székely család egy-egy vagonban lakott. Van is erről egy fényképem. A család lassan szétszóródott. Apám a Kolozsvárról Szegedre telepített egyetem gyógyszerész karára járt, és feleségül vette a Felvidékről Magyarországra került lányt — az anyámat. A Paál család lófőszékely család volt, ami azt jelentette, hogy a fejedelemnek egy lovas katonát kellett küldeni szükség esetén. Ez tulajdonképpen a szabad székelyt jelenti, akinek minimális birtoka és annyi pénze volt, hogy egy lovas katonát ki tudott állítani. Volt egy címerünk is, *zöld vagy kék mezőben áll egy piros ruhás vitéz, és egy kardot tart a feje fölött.* Ezek a családok annyit megengedhettek maguknak, hogy legalább egy fiugyereket taníttathattak. Nagyapám és apám értelmiségi pályája talán innen eredeztethető. A családban nagyon sok a pedagógus. Emlékszem, hogy amikor végzés után az első állásomat otthagytam és bejelentettem, hogy színházzal akarok foglalkozni, akkor apám nagyon elkeseredett. Azért van diplománk, hogy tanítsunk, gyógyítsunk . . . Számára a döntésem szinte a feladat elárulása volt. Az egyetemen nagyon kapacitáltak, hogy tanítsak, de előttem akkor már világos volt, hogy színházzal kell foglalkoznom. Csak a hozzá vezető utat nem láttam. Magyar szakosként — egyszakosként — végeztem, és Kecskemétre, a Bács-Kiskun Megyei Tanácsra kerültem művészeti előadónak. A társastánc-tanfolyamok szervezésével bíztak meg, azzal foglalkoztam, melyik járásban ki tanítja a szambát és a mambót . . . Na, ezt hagytam ott rövid két hónap után. Az egyetemen kaptam népművelői állást, de egy botrányos rendezés miatt nem hosszabbították meg a szerződésemet. Apám akkor borult ki végképp, amikor úgy

* Ez a vallomás egy készülő könyv része. A könyv a Szegedi Egyetemi Színpad történetét dolgozza fel, pontosabban azt vizsgálja, hogyan alakult az úgynevezett szocialista társadalommal együtt születő generáció tagjainak pályája, egészen a mai napig. E szétfutó pályákból összeálló képet modellértékűnek tekintem, emberi sorsokban fogalmazódnak meg az utóbbi négy évtized történései. A Szegedi Egyetemi Színpad, néhány más csoporttal együtt (mindenekelőtt Universitas, Studio K.) a magyar színháztörténet fontos tényezőjévé vált a hetvenes évek első felében. Ezek az együttesek a „szakmától” elszakadva hazai és nemzetközi sikereket arattak, kiemelkedő egyéniségei a mai magyar színháztudomány és meghatározó alakjai (Ács János, Árkosi Árpád, Fodor Tamás, Gaál Erzsébet, Paál István, Szikora János . . .). Paál István jelenleg a veszprémi Petőfi Sándor Színház művészeti vezetője, Jászai-díjas rendező.

** Fontosnak tartom megjegyezni, hogy ez az írás 1986-ban készült. Ma, a kimondhatóság világában bizonyos hangsúlyai talán változnak. Úgy hiszem azonban, hogy e vallomásnak nem a „bátorkodás” a lényege, hanem az, hogy a személyiség láttató erejével állít elénk egy embert. (B. L.)

határoztam, hogy elmegyek a kaposvári színházhoz sűgónak. Ez akkor nem az ország legjobb, hanem alighanem a legrosszabb színháza volt. Onnan egy év múlva visszajöttem Szegedre ügyelőnek... *Ekkor apámnak látnia kellett, hogy engem végleg elvitt a színház.*

Anyai nagymamám a kiegészés idején Felvidékre települt német családból származott. Őt Herkner Izabellának hívták. Az ő szülei otthon csak németül beszéltek. Kisgyermek koromban meghatározó volt nagymamám. Técsőn született, valahol Kárpát-Ukrajnában.

TRAGÉDIA, PEER GYNT

A szüleim Szegeden találkoztak, én 1942-ben születtem, az akkori fogalmak szerint polgárcsaládban. De szegények voltunk, a háború után szinte semmink nem maradt. Én két könyvet találtam anyám ruhásszekrényének az alján: az egyik Az ember tragédiája, a másik a Peer Gynt volt. Így aztán ez volt az első két dráma, amit olvastam. Nyolc-kilenc éves lehettem, hatalmas élmény volt mindkettő. A családnak ez a két könyve volt. Ez talán furcsa, de nem tartom véletlennek. Apám a rendezéseimen kívül egyetlen színházi előadást sem látott. Anyám viszont érzékeny és fogékony a művészetekre. Balett-táncosnő szeretett volna lenni — de ez nemcsak anyagi, hanem úgymond erkölcsi okokból is megvalósíthatatlan volt az ő családjában. Mindenesetre imádott színházba járni. Vele voltam először színházban. Az említett két darab a legkedvesebb drámái közé tartozik. Amit először láttam, az a János vitéz és a Csárdáskirálynő. Hét- vagy nyolcéves voltam. Rettenetesen nagy hatást tett rám mindkettő. Varázslat volt. Aztán diákkoromban jártam Szegeden színházba, és főként Vaszy Viktor operarendezéseit néztem. Egy-két prózai előadást is láttam, Őrs a hegyekben, erre nagyon emlékszem. Hatalmas élményem volt még — megnéztem vagy háromszor — a Petőfiről szóló, Feltámadott a tenger című filmet. A gimnáziumban már tudatosabb élményeim voltak, de azt, hogy jól van-e rendezve vagy sem, azt nem tudtam, nem is érdekelt. Hiába láttam én a plakáton, hogy rendezte X. Y., fogalmam se volt arról, hogy az ki lehet. Az előadásokat a színészek miatt néztem, nem érdekelt, ki a rendező. *Láttam, hogy a színészek neve után még kiírtak valakit, de hogy az mit csinál, azt nem tudtam, nem is tartottam fontosnak.* A háború végén gyorsan átment Szegeden a front. Apámat újra behívták. De ő, aki Kijevből hazajutott, megláthatta megszületett fiát, és újra találkozhatott a feleségével, úgy döntött, hogy katonaszökevény lesz. Karpaszományos zászlós volt. Nem szállt fel az autóra, Szegeden maradt. Egy székelynek a katonai esküt megszegni nem akármilyen dolog. Csakhogy apám gyerekkorától szívből gyűlölte a németeket. Az ő családjá egyszer már kivándorolt. Most úgy érezte, hogy végre van hazája, van családjá... ezek győzhették le benne a lőfőszékely katonai mentalitást. A becsület és a szaktudás töltötték ki egész életét, nehéz döntés lehetett. Anyám és én a katonai kórház egyik pincéjébe kerültünk, a sebesültek közé. Ez talán a legelső élményem gyerekkoromból: hosszú padokon és a földön, pokrócokkal letakarva fekszenek az emberek, néhányan ordítanak, sok helyütt vérfoltok... és én ott ülök, anyám ölében. Aztán egészen hosszú ideig nincsenek emlékeim. Csak néhány betegséghez kötődő emlékfoszlány ugrik be. Vérhast kaptam, és egyik rokonunk tanyájáról lovas kocsin visznek be Szegedre. Végül is Szegedet a háború megkímélte. Nevetséges módon a szövetséges angolszászok bombázói okozták a legnagyobb kárt. A főpályaudvart akarták lebombázní, de nem azt találták el, hanem a gyerekklini-

kát és a szülészetet. Ezek a romos épületek még sokáig ott álltak, láttam őket mindig, amikor apámmal kisfiúkoromban arra sétáltunk. Akkoriban sokat sétáltunk a Tisza-parton, később persze eltávolodtunk egymástól. Nagyon érdekes volt az egymásra zuhant, félbe tört házak látványa, és furcsa volt, amikor aztán az ötvenes években ezek eltűntek.

RÁKOSI PAJTÁS

Folyamatos emlékeim az iskolából, szóval az ötvenes évekből, a sztalinizmus és a rákosizmus éveiből vannak. 1948—49-ben kezdtem el általános iskolába járni. Még két évig kötelező volt a hittan. Az anyám református volt, az apám katolikus. A házasságkötéskor nagy botrány volt, végül megegyeztek, hogy a fiú szülei, akkor az katolikus lesz. Így lettem én katolikus. Az osztályban volt két református és egy zsidó fiú, és minket evett a fene, mert nekik nem kellett ottmaradni a hittanórán. Mindenesetre ott voltam elsőáldozó, sőt néhány évvel később bérmálkoztam is. Ennek ellenére nem emlékszem úgynevezett „kettős nevelésre”, miszerint odahaza szidják a rendszert, meg Sztálint, Rákosit, a Szovjetuniót, bent az iskolában pedig a gyerekek kapják az ellenkezőjét. Persze a szüleim nem voltak oda a rendszerért, hisz mint a templom egere, olyan volt az ország, és mi is. Hetente egyszer, ha volt hús a krumplihoz. Nem hozták létre bennem ezt a tudathasadásos állapotot, ez viszont azt is jelentette, hogy az iskolában klasszul kimosták az agyamat. Rákosi pajtás lelkes úttörőjeként indultam a gimnáziumba. Az úttörőmozgalomban a csapattanácselnök-helyettesességig vittem föl. Apám a vallásosságát befelé élte. De még a legkeményebb időkben is kézen fogott vasárnap, és együtt elmentünk a fogadalmi templomba. Évente egyszer, húsvétkor gyóntam is. Amikor egyszer később bejelentettem, hogy többé nem kívánok gyónni, áldozni, sőt templomba járni, akkor az apám nem vitatkozott. Anyám a mai napig vallásos, de ő sem volt igazán templomba járó. Nagyanyám — akivel egy szobában laktam — esténként lebontotta a haját, és az ágy szélén ülve imádkozott. Ilyenkor én is imádkoztam. Annát, a kislányomat templomba viszem, de ő nincs megkeresztelve. Az anyjával nem templomban esküdtünk.

Rákosi elvtárs úttörője úgy tudtam lenni, hogy közben tudtam magamról, hogy vallásos vagyok. Ez bennem semmiféle konfliktust nem okozott. Nem szégyelltem az egyik éneket a másik előtt. Amikor Sztálin meghalt, ötödikes lehettem. Öt percig kellett néma vigyázzállásban állnunk, mint ahogy persze az egész országnak. Volt olyan, aki sirt, *én nem sirtam, mert akkoriban és ma is próbálom magamat keménynek mutatni — nem mintha olykor nem sírnék.* Szóval nyeltem a könnyeimet és úgy gondoltam, hogy vége a világnak. Oly mértékben sikerült bennünket janicsárrá nevelni, hogy nekem teljesen komoly aggodalmaim voltak, mi lesz most a szüleimmel, velem, az iskolával, a várossal, Magyarországgal... Közben folyt a jugoszláv láncos kutya elleni acsarkodás. Minden május elsején áthajtottak valami szerencsétlen, beöltöztetett segéd-színészcsapatot a városra. Az egyikük ki volt tömve, ő volt Tito, egy kétkerekű római kocsin hajtották őket. Köztük volt a vékony, szakállas, csillagos sávós kalapot viselő Uncle Sam. A nép harsányan röhögött, köpködték őket. 55-ben az évről csapategyűlésen mint az iskola egyik legjobb tanulója, felvettek a DISZ-be. A „tanárpajtások” — mert abban az időben valami tökéletesen skizofrén, ostoba, demagóg elképzelt demokrácia szerint így szólítottuk a tanárokat — javasoltak a DISZ-be. '56 őszét tehát jó tanuló, politikailag megbízható DISZ-

tagként kezdtem. A jó tanuló maradt, a politikai megbízhatóságom a következő években mindenféle csorbákat szenvedett. Tizennégy éves voltam tehát '56 őszén. Kamaszként nem tudtam pontosan megítélni, mi zajlik. Csak három év telt el Sztálin halála óta. De volt sok élmény, ami konkrétan nehezen megfogalmazható szorongást, nyomasztó, depressziós állapotot váltott ki a felnőttekből, ami nyilván hatott a gyerekekre is. Egy-egy ismerős elvitele, a nagyon kemény beszolgáltatási rendszer . . . mindez félelmetes légkört teremtett.

„MINT A MAJOM FENN A FÁN . . .”

Apám nagyon komolyan vette a szakmáját. Valamikor az ötvenes években kezették be a Kiváló Gyógyszerész kitüntetéssel, ami persze csak egy ötágú csillagos plecsnit és kézzorítást jelentett. Apám az elsők között kapta meg ezt a kitüntetést. Na de hogy? Éjjel becsöngettek hozzánk, ott állt egy-két civil ruhás, és felszólították apámat, hogy öltözzön. A ház előtt állt a nagy sötét, csukott autó. Anyám, nagyanyám sírt, én nem értettem semmit, hiszen a mi utcánkban addig csak katonai autót lehetett látni, minthogy két laktanya között laktunk. Titokban talán még büszke is voltam, az apám milyen nagy ember, hogy egy szép nagy autóval jönnek érte. Minden magyarázat nélkül elvitték, estére visszahozták. Anyám sírva a nyakába borult, apám mondta, hogy „Ne sírjon, Sárka, kiváló gyógyszerész lettem”. Ez iskolapéldája annak a rettegésnek, félelemnek, megaláztatásnak, amiben éltünk. Apám megmutatta a vörös bársonydobozkában a kis ötágú csillagot, én pedig túltettem magam az egészen.

A Rajk-pert rádióan hallgattam. Misztikus dolog volt. Apám annak idején szociáldemokrata volt, s két párt egyesülésekor őt nem kooptálták. A fényes szelek ideje apámat arra ösztönözte, hogy csatlakozzon az MDP-hez. De nem vették fel. Ezt annyira a szívére vette, hogy később aztán soha nem is jelentkezett. Nos, ennek ellenére ő is, mint ahogy szinte az egész ország, elhitte a Rajk-pert. Olyan ördögi zsenialitással volt felvezetve az egész. Örkeny egyébként hallatlan zsenialitással mutatja fel ezt a modellt. Mindent elhittem, de maga a tény, hogy mindezt, az ügyész agresszív kérdéseit, a vádlottak válaszait rádióan hallhattuk — nos, ez nyomasztó volt. *De miért is ültem én a rádiónál tiz-tizenegy éves fejjel?* Volt ez a híres néprádió, ami néha kicsit rázott, de legalább fogni lehetett a Kossuthot és a Petőfit. Szinte állandóan szólt. Ez az ügy pedig megrázó volt az apám korabeli generáció számára, ezt hallgatta az egész ország. Bennem pedig, úgy látszik, már akkor is volt egy közéleti-politikai fogékonyság, ami egyébként a mai napig nem múlt el. A színházcsinálás számomra politizálás is. Visszatérve: van egy objektív helyzet, azaz a rádió állandóan szól, és adott egy szubjektív, családi szituáció, ami átvevődik egy tízéves gyerekre. És volt a dolognak egy „atrocitás”-jellege, ami megragadhatott engem. Drámái összecsapás, feszültség áradt az egészből, és feltehetően érzékeny lehettem erre. Szóval, nem lehet véletlen, hogy hallgattam ezt a „műsort”. Nekünk — hogy a közhelyes fogalmazást használjam — szomorú gyermekkorunk volt. Ez nem azt jelenti, hogy egész nap lógattuk az orrunkat. Szigorú törvények közé szorított, nyomasztó világban éltünk. Egyszer voltam úttörőtáborban. Ott olyan rend és szigor uralkodott, mint egy büntetőtáborban. Akkor végeztem el a hetedik osztályt, és két hetet tölthettem a Balatonnál. Belekeveredtem egy-két balhéba, íme, az egyik legnagyobb: már a könyökömön jöttek ki a dalok, így aztán „*Mint a majom fenn a fán*”-t énekeltem. A rajvezetőnk — egy elég értelmes egyetemista — félrehívott és kért, hogy ezt hagyjam abba, mert őt is bajba keverhe-

tem. Meg is büntetett, másnap én voltam az őr, ami tökéletes marhaság volt, hiszen egy magas drótkerítéssel körbevett barakktáborban laktunk. Éppen csak világítótoronyok nem voltak a tábor négy sarkában. Ez apróság, de az ilyen apróságok összeálltak bennünk. Normális kamaszok voltunk, de az a félelem, ami a felnőttekből sugárzott, az a veszélytudat, ami szüleinkben eluralkodott — mindez hatott ránk. Össze sem lehet hasonlítani azt a közeget, ami bennünket körülvelt, és azt, ami a mai tinédzsereket. Hála Istennek! Az persze nem olyan jó, ha valaki leragad a Poptarisznvánál.

„SZÚRD LE!”

Az idegrendszerben és a memórialebenyekben lerakódott első és másodkézből kapott információk és benyomások egyszer csak '56 őszén, amikor már gimnazistaként éltük át a dolgokat, kezdtek összeállni. Természetesen sok fehér folt maradt, egyetemistának kellett lennem, hogy a sematikusán Rákosi-féle és Nagy Imre-féle pártfrakciókat világosan lássam. De sok dolog érthetővé vált. Elolvastam és hallgattam, amit lehetett. Megrázó élmény volt a rádió elfoglalásának reggele. Iskolába indultam, a rádióból mindenféle lármák, zörejek, zene... és tisztán kivehetően egy mondat hangzott el, amíg élek, nem felejttem el: „Szúrd le!” Néma csönd következett. Ez az a periódus lehetett, amikor szobáról szobára foglalták el az épületet a felkelők. Így mentem suliba aznap. Ehhez jöttek a tizenkét, tizennégy stb. pontok... pillanatok alatt az egész iskola kint volt az utcán. A tanárok azt mondták, hogy nincs tanítás, és menjünk haza, de hát az utca tele volt emberekkel, és az egész gimnázium a felvonulók közé állt. Tölem két-három méterre löttek le egy srácot, egy Schwarz János nevű ipari tanulót. Tizenhét-tizennyolc éves lehetett. A tömeg a Széchenyi térre igyekezett, fel volt állítva néhány ágyú, sőt — meg is voltam lepődve — voltak légvédelmi ágyúk is. Értettem ezekhez a dolgokhoz. *Háborús gyerek vagyok. Apámat először egyenruhában láttam, amikor visszajött Kijevből. És a család összes férfitagját így láttam. Anyámnak négy bátyja volt, a nagybátyám, aki a Ludovikát végezte, de a háborúban nem vett részt, vagyis a Néphadsereg kötelékébe kerülhetett, rá emlékszem, hogy a húsvéti körmenethez kivezényelt századot vezette. Állt ott, kivont karddal. Hatalmas élmény volt látni a díszlépésben vonuló századot, élén a nagybátyámmal. Aztán: a játékaim nagy része háborús játék volt. A játékipar — részben német hatásra — kizárólag ágyúkat, tankokat, katonákat gyártott. Rendkívül precízen kidolgozott figurák voltak. Nekem például volt százhusz német katonám és néhány tucat angol, volt néhány tankom, több üteg ágyúm.* Így aztán nem esett nehezemre megkülönböztetni a légvédelmi ágyút a mozsárágyútól. Az én korosztályomból egy csomó srácnak kifejezetten militáns beütése volt, ami nem tévesztendő össze az agresszivitással. A mi játékaink humánusabbak voltak, mint a manapság gengszter-, western- és karatefilmekben felnövő gyerekek agresszív játékaik. Az viszont kétségtelen, hogy a háború meghatározó élményünk volt.

Szóval ott állt az a srác '56-ban, kezében egy nemzetiszínű papírzászló, és persze sok ezer ember, nagyrészt fiatalok. Az egyik végéről, Szegeden Takaréktár utcának hívják azt az utcát a mai napig, be akartunk menni a Széchenyi térre. Ott volt egy géppisztolyos kiskatonákból álló katonai kordon. Vezénylőtisztjük visszafordulásra és szétoszlásra szólította fel a tömeget. Ez a szerencsétlen Schwarz nem tágitott, sőt a kis zászlóját oda akarta adni ennek a tisztnek. Az elővette az oldalfegyverét, a tömeg feje fölé vezényeltetett egy soro-

zatot, közvetlen közlőről pedig lelőtte a fiút. Tudomásom szerint Szegeden ő volt az egyetlen halott. Én, ahogy ott meneteltem, *meg voltam győződve arról, hogy egyike vagyok a márciusi ifjaknak*, illetve, hogy olyan események történnek, amik új márciusi ifjakká tesznek bennünket. Ez hallatlanul lelkesített. Nem az érdekelt, fogunk-e még oroszot tanulni a gimiben vagy sem. Ez a pont is szerepelt a középiskolások követeléseai között. (Mellesleg ezután egy évig valóban fakultatív volt az orosztanulás. Bár a tanáraink mondták, hogy nyugodtan jelentkezzen mindenki, mert hamarosan ügyis kötelező lesz.) Sokkal inkább az addigi folyamatos igazságtalanságok jóvátétele mozgósított. Végül is konkrét élményeim voltak arról, hogyan kínlódott a nagybátyám, micsoda iszonyú nyomorban élt anyám. A kötelező beszolgáltatás megszüntetése, az agresszív módszerekkel létrehozott téeszek felosztatása, a mártírok rehabilitálása... találhattam jó néhány olyan követelést, amivel én a magam tizennégy évével azonosulhattam. Nyomasztó belső szorongásoktól megszabadító, felszabadító élmény volt ez, nemcsak számomra. Nagy Imre olyan józan hangon szolt a rádióban, hogy az a Rákosi-rezsim végleges felszámolását ígerte. Már akkor érdekelt a történelem, és voltak fogalmaink az állandóan két malomkő közt őrlődő ország történelmi helyzetéről. Szimpatikus volt, ahogyan ő a Kelet és Nyugat közé szorult ország semlegességét szorgalmazta. Mindezek bennem nem ellenforradalmi, hanem *igenis forradalmi attitűddé álltak össze*. Én a mai napig — ha már nem forradalomról beszélünk — a népfölkelés szót használom '56-tal kapcsolatban. Persze lehet, hogy politológiai szempontból rosszul fogalmazok. Mindezt ugyanakkor nagyon nehéz volt szembesíteni azzal, amit megtudtam a budapesti linceselésekről, vérengzésekről, arról, hogy a lumpenproletariátus, a köztörvényes bűnözők és a Rákóczi téri kurvák hogy viselkedtek. A Life magazin fotóriporterének volt egy közismert sorozata a Köztársaság téri eseményekről. Ezek látán valahogy úgy éreztem, hogy az én forradalmamat bemocskolják. Például egy kép: valahol a Körút környékén fejfelé lóg egy kiskatona, tőrökkel kivágják a még meleg szívet, odamegy egy utcai kurva, letolja a bugyiját és lepisilja a kivágott szívet. Számomra — aki minden látszat ellenére iszonyodom az erőszaktól — ezek rettenetesek voltak. Azt is fel tudtam fogni, hogy mindehhez, amit Mindszenty a híres rádióbeszédében mondott, nekem semmi közöm nincs. Az utolsó megrázkódtatás az volt, amikor kitortek az utcai harcok; majd Szegeden napokon át vonultak a szovjet harckocsik, át a hídon. Románián, sőt Jugoszlávián keresztül jöttek — minthogy Tito is átengedte őket. Éjjel-nappal remegett a város. A Kosuth Lajos sugárút bazaltkövekkel volt kikövezeve, ami tudvalevően az egyik legkeményebb burkolókö — mindezt a láncotalpak apró kavicsá és homokká törték fel. Fel is szedték, le kellett betonozni, azóta is sima beton van. Ezekkel a katonákkal főleg mi, akik már évek óta tanultuk az oroszot, tudtunk beszélgetni. Nagyon fiatal korosztály volt. Jó viccek hangzik, pedig tényleg megtörtént, hogy többször megkérdezték a Tiszáról, hogy *ez-e a Szezi-csatorna*. Mondtuk nekik, hogy Magyarországon vannak.

Zavar az „ellenforradalom” szó, a „felszabadulás” nem. Nyilván egy automatizmus ez bennem, hiszen gyerekkoromban állandóan ezt hallottam. Mondhatnám a szokásos szlogent: „amikor bejöttek az oroszok”, de azt is mondhatnám, „amikor kitakarodtak a németek”. Antifasiszta beállítottságú vagyok, annak idején biztosan spanyolos lettem volna. Vagy később tagja lettem volna a sajnos elenyésző és szégyenletesen jelentéktelen magyar ellenállásnak a német megszállás idején. A „felszabadulás” szó tehát nekem azt jelenti, amikor az ország felszabadult a hitleri, fasiszta megszállás alól. Nem tudom, hogy Nyugat-Európában erre az időszakra ki-ki a maga nyelvén milyen kifejezést használ.

Az biztos, hogy egy lengyel vagy egy jugoszláv nagyobb joggal használja ezt a szót, hiszen ők tettek is valamit a felszabadulásukért. Mindenesetre számomra fontosabb traumáim voltak az általam megélt történelemben, mintsem hogy egy ponton túl ezzel bíbelődjek.

'56 lezárása a Nagy Imre-per és a kivégzés volt. Azt ugyanis történelmi igazságtalanságnak éreztem és érzem a mai napig. Kellott egy áldozat, akinek a nevéhez lehetett kötni az összes atrocitást. Rajkot felakasztották, Nagy Imrét felakasztották — Rákosi természetes halállal halt meg valahol a Szovjetunióban. Ha már ki kellett mondani a halálos ítéletet, akkor a Nagy Imre bitófája mellett ott kellett volna, hogy lógjon Rákosi, Gerő, Farkas Mihály. Ez a legkevésbé. Nem tudom ezeket magamban feldolgozni. Van egy olyan érzésem, hogy ha kicsit várnak, akkor már nem kellett volna Nagy Imrét kivégezni. Jóvátehetetlen dolgok ezek. Nem véletlen, hogy a könyvespolcomon három könyv áll egymás mellett, az első kettőt még a Szikra könyvkiadó adta ki: az egyik a „Rákosi-per”, a másik a „Rajk-per”. A harmadik '57-ben jelent meg úgynevezett fehér könyv formában, ez pedig a „Nagy Imre-per”.

KOSSUTH-SZAKÁLL ÉS CSÖNADRÁG

Én DISZ-tagként kerültem a gimnáziumba, de a DISZ '56-tal megszűnt. '57-ben megalakult a KISZ. Zúrzavaros idő volt ez az iskolában is. A tornatanárunk például, aki különben meglehetősen korlátolt ember volt, megnövesztette a szakállát. Akkoriban ezt Kossuth-szakállnak hívták, és ez úgymond csendes politikai tüntetésnek számított. Az igazgató elég drasztikusan megfenyegette, hogy ha másnapra nem vágja le, akkor kirúgja. Én reménykedtem, lesz anynyi önérzete, hogy ellenáll — természetesen nem így történt. Csalódás volt ez, pedig nem is szerettem. Talán akkor történt, hogy magamban megfogadtam: az első adandó alkalommal szakállt növesztek. Na persze — legnagyobb bánatomra — nehezen serkent. Később mindenesetre molesztáltak miatta éppen eleget. A szakállviselés hosszú ideig '56-hoz kötődött. A gimnáziumi órákon minden tanár igyekezett kerülni '56-ot, az igazgató kemény, agresszív, az emberek megfélemlítésére törekvő alkat volt, akivel aztán nekem — nem '56 miatt — négy éven keresztül állandó konfliktusaim voltak. Minden évzárón és évnyitón üvöltötte, hogy a Radnóti gimnáziumban nem lesznek huligánok. Én elég könnyen provokálható vagyok. Akik ezt kiismerték, azok könnyen tudtak manipulálni akkor is és később is. Ha hozzám nem azzal a tisztelettel szólnak, amit én mindenkinek megadok, ha tehát nem kölcsönös ez a viszony, akkor belőlem dühödtt ellenkezés fakad ki. Ez előbb-utóbb teljes szembenállást eredményez. Most, ahogy öregszem, egyre hamarabb következik be ez az állapot. Fejjel megyek a falnak — ezt mondják. Ha engem az igazgatóm úgy kezel volna, mint egy-két tanárom, ha nem aláz meg a csönadrágért, ha negyedikben egy osztálybuliról nem zavar haza a vendégsereg előtt — ez a tanári kart és a Tömörkény gimiből érkezett lányokat jelentette —, akkor bennem nem születik dühödtt ellenkezés. Ezen a bulin rock and rollozni merészeltem, az igazgató meglátta és elzavart. Nem a bajt kerestem, egyszerűen tetszettek ezek a dolgok. *Persze az ismétlődő megaláztatások ezt az ártatlan viselkedést tudatosan vállalt magatartássá változtatták.* Egyetemista koromban két-három rendőr vadászott rám a szakállam miatt. Mindig megvárták, hogy megnőjön, akkor igazoltattak, megnyírtak és elengedtek. Másnapról természetesen újra növesztettem. Az egyetemen is renge-

tegen maceráltak emiatt, diákok is, tanárok is. De Pesten például egy rendőrtiszt leszedett a villamosról és — öt évvel '56 után! — üvöltözött, hogy majd megmutatják az ilyen rohadt ellenforradalmároknak, huligánoknak... A villamos meg elment a menyasszonyommal.

PÓTFELVÉTELI

Az akkori külsőm, magatartásom — visszagondolva — deviánsnak minősíthető. De fontos értékmérő, hogy viszonyul egy közösség a lényegtől igazából igencsak távol eső külsőségekhez. A felszín alapján megítélni egy ember teljes személyiségét — ez bármilyen közösség vagy hatalom egyik legnagyobb hibája lehet. Aki ilyen dolgokban különbözik másoktól, de nincs a közösség kárára, nem vét annak alapvető törvényei ellen, sőt, mint én és sokan mások, arra készül, hogy legjobb tudása szerint használjon, és alkotó módon kompromisszumra törekedjen — szóval, ezt az embert nem szabad megalázni és kivetni. Színházrendező akartam lenni, az is lettem. *Nem disszidáltam, nem lettem kábítószeres, nem terjesztettem rendszerellenes röpiratokat, nem vettem részt orgiákon...* és mégis szembe kellett fordulnom. Biztos vagyok abban, hogy ez a fajta deviáns réteg — mert ma már nem egyes emberekről van szó, hanem például a tinédzserek jelentős részéről — akkor válik a társadalom ellenségévé, amikor valamilyen módon üldözött helyzetbe kerül. Ma az én szakállam természetesen semmit nem fejez ki, de hozzám nőtt, valamiféle belső autonómia külső maradványa. A hosszú haj és a farmernadrág ugyanez a történet. Csak-hogy én mindezt az ötvenes évek végén éltem meg, és akkor ez korántsem volt unalmas. Kezdődött azzal, hogy akkor októberben kinn voltam az utcán, majd a KISZ-be csak harmadikban vagy negyedikben léptem be, és az egyetemen már ki is léptem. Apámról itt kell beszélnem. '56 őszén Szegeden is kijárási tilalom volt. Apám egy nagy gyógyszerár vezetője volt. Csakhogy a gyógyszerárak ekkor zárva voltak. Apám összehívta a kollégáit, önként jelentkezőket kért, és beköltöztek a gyógyszerárba, hogy a városban mégis csak legyen egy működő gyógyszerár. A konszolidáció első napjaiban a gyógyszerári párttitkár előjött a búvóhelyéről, és apámat feljelentette. Le is váltották, sőt, áthelyezték Hódmezővásárhelyre, „hálából”, hogy a legnehezebb időszak alatt gyógyszerészesküjéhez hű volt. Apám ezt szó nélkül tűrte. És jött a fia beiskoláztatásának pillanata. Addigra én ugyebár huligán lettem. Hiába voltam szinte mindvégig kitűnő tanuló, földrajzból és magyarból országos versenyek döntőjébe jutottam, és az iskola élszavalója voltam. De az osztálykönyvbe az igazgató hatalmas beütéssel bevészte: HULIGÁN. Majd ezek után bekerült egy másik megjegyzés, mert az apámat feljelentő és az apám életét megváltoztató fickó véleménye alapján ez kerülhetett: az apja ellenforradalmár. Ez akkor derült ki, amikor be kellett adni a jelentkezési lapot. Én két helyre akartam jelentkezni: rendezői, illetve bölcsészkarra. De jött egy levél az igazgatóm, dr. Bánfalvy József aláírásával: „Az édesapa ellenforradalomban tanúsított magatartása miatt fiát továbbtanulásra nem javasoljuk.” Apám, aki képtelen bármilyen megalázkodásra, még ezt is tudomásul vette volna, de anyám teljesen kikészült. Nem akart ebbe belenyugodni, hiszen az apám ártatlan volt. Ahelyett, hogy megköszönték volna a munkáját, kinyírták, leváltották, áthelyezték egy másik városba. Így aztán apám fegyelmi vizsgálatot kért saját maga ellen. Hosszú vizsgálat indult még az érettségim előtt, de én úgy mentem érettségizni, hogy tudtam; a felvételi papírjaimat nem továbbította a gimnázium. Ez azt jelentette, hogy a Színmű-

vészetin, ahol korábban van a felvételi, nem próbálkozhattam. Az írásbelik után én és a barátom, aki nagyon jó tanuló volt, de családi okok miatt az ő papírjait sem továbbították, egy szót sem tanultunk. Hozzácsapódtunk egy szegedi galerihez. Nem verekedő zsványok, inkább léha, szoknyavadász társaság volt ez. Lányok után jártunk, korzóztunk. Aztán megráztuk magunkat, ötösrre leérettsgigtünk. A barátom elment újságkihordónak, én pedig a szegedi kenderfonógyárban anyagmozgató segédmunkás lettem. Az orvos azon nyomban alkmatlannak akart minősíteni, amikor meglátta az 56-57 kilómat, ami a mai napig „versenysúlyom”. Aztán kiderült, miért aggódott. Negyven fok száraz meleg, szilikózisveszély. Csillékben kellett a csévéket a raktárból felhozni. Már hideg esős szeptember volt — 1960-at írtuk —, csapóajtókon keresztül ki az udvarra, aztán le egy rendkívül magas páratartalmú pincébe, ott berakták a csévéket, és vissza. Itt csak nők dolgoztak. Itt hallottam először nőt káromkodni. Én, aki még szűz voltam, teljesen megdöbbsentem. Büntetőtelepnek tűnt az egész, és tovább erősítette bennem azt az érzést, hogy folyton kívülálló helyzetekbe kerülök. *Akármit teszek, mindig méltatlanul rossz oldalra kerülök.* A vizsgálat folyt tovább, én fizikai munkásként a galerivel elmentem a gólyabálra, hogy lássam, kikkel tanulnék együtt. Aztán jött egy értesítés, apámat rehabilitálták, és Benke Valéria aláírásával jött az engedély, hogy pótfelvételizhettek. Bizonyos értelemben ez nekem már túl későn volt. Össze voltam már törve, a szüleimhez nem szóltam, csak vegetáltam. A felvételi hírére sem éreztem semmiféle örömet. A felvételi nehezen jött össze, egy ember miatt nem akart összeülni a bizottság. Én apatikus állapotban kezembe nem vettem egyetlen könyvet sem. A felvételi szinte kaffai élmény volt. Felvettem a sötétkéék öltönyömet és ültem egyedül az írásbelin. Végül is sikerült.

A KISZ-t próbáltam komolyan venni az egyetemen. Voltak is értelmes gyűléseink, én például a huszadik századi festészetről tartottam előadásokat. A képzőművészet mindig nagyon érdekelt. Ránk bízták, mit csinálunk az összejöveleken, és azt hiszem, hogy mindenféle közösségben ez — vagyis az öntevékenység, a belső demokrácia tudata — a legfontosabb. De történt valami, ami végképp elvette a kedvemet a KISZ-től. Évfolyam KISZ-gyűlés volt. Mexikóban élt egy Siqueros nevű baloldali festő, akit éppen bebörtönöztek. Felálltam a gyűlésen és javasoltam, hogy küldjünk tiltakozó táviratot. Tudtam, hogy az ilyesminek semmi gyakorlati jelentősége nincs, de mint gesztust fontosnak tartottam. Erre az érzelmes és spontán ötletre a titkár így reagált: — Nézd Paál elvtárs, ez nem ilyen egyszerű. Ha ezt mi most megszavazzuk, akkor azt egyeztetni kell a kari KISZ-bizottsággal, aztán a JATE-csúcsbizottsággal, az a városival, az a megyeivel . . ., ha mindenütt egyetértésre találunk, akkor a KISZ KB elé visszük az ügyet. — De János, addigra Siqueros esetleg rég megdöglik a börtönben! — mondtam neki. Hát ennyit nem tehetünk meg, hogy mi magyar egyetemisták, itt Szegeden megfogalmazunk valamit és elküldjük?! — Ezt rosszul látod, Paál elvtárs — mondta. Azt hiszem, ezután nem mentem többet KISZ-gyűlésre. Ennek ellenére néhány évvel később volt egy kísérletem: az Egyetemi Színpad társulatával akartunk alapszervezetet alapítani. Ezt abban a pillanatban megfúrták. Pedig a huszonöt főből tizenheten vagy tizennyolcan voltak KISZ-funkcióban. Mindez természetesen nem arról győzött meg, hogy nem kell politizálnunk. Anyám meg apám a mai napig azt kérdi, miért politizállok, hiszen én művész vagyok. Én is tudom, hogy manapság egy művész általában — akár KISZ-, akár párttag — nem politizál, legfeljebb tagja egy politikai szervezetnek. A színházcsinálást mint eszközt soha nem tudtam úgy használni,

hogy az saját magam esztétikai vágyainak kielégítésére szolgáljon csak. A színházi munka ennél sokkal győtrőbb, fárasztóbb és fontosabb számomra. Nem lehet csak rólam szó. Emiatt nem érdemes darabot rendezni. Rajtam kivüleső indokokkal is meg kell tudnom indokolni, hogy valamit miért csinállok. Ma már ebben természetesen benne van a megélhetés kérdése is, és negyvennégy évesen nem lehet újrakezdeni az életet. Van egy lányom, ne éljen sokkal rosszabbul, mint a társai. Ettől persze még abbaahagyhatnám a színházat. Csakhogy ilyen szinten nem értek máshoz. Amit a nagyon szűkös lehetőségeimen belül csinálni tudok, az még mindig a színház. De csak azért mégsem rendezek, hogy kipróbáljak valami ötletet, kísérletezzek egy furcsa stílussal. Nagyon sokan vannak, korosztálytól függetlenül, akik folyamatos stílusgyakorlatokat csinálnak. Nézd a fiatal Csizmadia Tibort Szolnokon vagy az idős Kazimir Károlyt, utóbbi például permanens csödhelyzetek tömkelegét hozta létre. Körbejárnak valami formát. Én a magam kedvéért nem vagyok hajlandó semmit körbejárni. Engem ez a dolog talán nem érdekel annyira, nem elégülök ki annyira, nincsenek olyan l'art pour l'art készítmények, hogy mindenáron művész legyek. Ha nem tudom rajtam kívülálló okokkal megindokolni a munkámat, akkor nem érdemes dolgozni. Ez a közéletiség nem a Hősök terén rendezett ízléstelen és kétségbeesítő giccshajkuraszást jelenti — ld. Koltay Gábor. A társadalmon egy nagyon vékony réteget is érthetek, és ez sem feltétlenül a saját generációmat jelenti. Nem tudok túllépni azon, ami az ötvenes években történt. Pedig ez igazából az öreg, halálkló apám problémája, aki akkor volt férfiereje teljében.

A HOSSZÚTÁVFUTÓ . . .

A színházhoz nem sok kell: Az ember tragédiája és a Peer Gynt, anyám színházszeretete, egy diákbérlet és egy nagyszerű magyartanár. A tanár megkérdez bennünket az előző este látott darabról, rögtönzött kis elemzések hangzanak el, én mindig hozzászólok . . . aztán kiderül, hogy elég jól szavalok. Iskolai ünnepeken egyre többször szavalok. Volt aztán egy srác, eggyel fölöttem járt, belőle jó színész lett. Csikos Gábornak hívják. Őt felvették a Színházi Művészeti Főiskolára, és én ezt nagy csodálattal és némi irigykedéssel vettem tudomásul. Hevesi Sándor nevét az ő szájából hallottam először, biztatott, hogy olvassam. Mindez persze nem túl nagy dolog. De: harmadikos koromban ért két nagyon erős hatás, ami eldöntötte a dolgot. Valamikor télen a tanár bejelenti, hogy egy Hont Ferenc nevezetű idős színháztudós, a Színházi Intézet igazgatója, a Szegedi Szabadtéri Játékok egyik megalapítója előadást tart a színházrendezésről. Elmentem, hallgattam, gondolom, a felét nem értettem annak, amit mondott, hiszen mindaddig fogalmam sem volt arról, ki az, aki a plakáton legalulra van írva. Láttató erővel, szenvedélyesen beszélt. Döbbenet ültem, nagyon nagy hatással volt rám. Nem hagyott a dolog nyugodni, elő-elővettem darabokat, és próbáltam a rendező szemével olvasni azokat. „Van egy szöveg, van egy színész, aki ezt megtanulja. Ez idáig rendben van. De ezek szerint van még valaki, egy Hont Feri bácsi, egy rendező, aki heteken át valamit csinál. És a színész nem véletlenül néz oda, ahova . . .” Kezdett a ködből halványan kibontakozni valami mechanikus váz. Ugyanennek a tanévnek a tavaszán hoznak egy körlevelet, hogy felújítják a Szegedi Szabadtéri Játékokat — ez '59 tavaszán volt —, és lehet jelentkezni különféle munkákra, a fizetés minden előadásra két jegy. Azon nyomban jelentkeztem, és bizakodtam, hogy na most akkor megtudom, mi történik az előadás előtt. Lenyűgöző volt számomra az egész. Mikó András ren-

dezte a Hunyadi Lászlót, és már nem emlékszem, ki rendezte Kós Károly Budai Nagy Antalát. Az első évben Az ember tragédiájával talán még nem mertek előrukkolni. Először díszítő voltam, aztán átkerültem az öltöztető szabókhoz. Csizmát pucoltunk, kardot fényesítettünk, cipeltük a rengeteg öltözéket ide-oda. Néhány hét múlva már Bessenyei Ferencet is öltöztethettem. Ettől kezdve kb. tíz nyáron keresztül a szabadtérin dolgoztam, a felét műszaki minősítésben, később csoportvezető ügyelőként, majd az Egyetemi Színpad vezetőjeként, Paál-stúdió néven speciális feladatokat hajtottunk végre. A rendező kívánsága szerint be kellett állítanom a csoportomat a különböző feladatokra. Így kezdődött el a színházi munkám. Negyedikben már tudtam, hogy színházrendező akarok lenni. A magyartanárnőm támogatta ezt a tervemet. Akkor még nem tudhatta, hogy nem fognak továbbtanulásra javasolni. Ha akkor felvételizhetek — és sikerül —, akkor Ruszttal, Sándor Jancsival, Babarczyval jártam volna együtt. Őket a szabadtérin ismertem meg, oda jártak asszisztálni. Ők rendezők lettek, én pedig először a híres '68-as évben kerültem „igazi” színházhoz. Kaposvárra sűgónak. Abban az évben ténylegesen is felvételiztem rendezői szakra, de Marton Endre kirúgott. Ha akkor felvesznek, akkor '73-ban Ascher Tamásékkal végzek. Mondanak olyat a főiskolai felvételiztetők, hogy a túl erős, már kész egyéniséget azért nem veszik fel, mert már nem tanítható. Ez visszaélés a helyzettel. A kontraszelekció utólagos magyarázkodása. A hendi kepek, hogy én nem Ruszttal, nem Ascherral végezhettem, nem hozhatók be. Kétszer maradtam le az életemről. Nem érv az, hogy én voltam olyan erős és a pályára tudtam kerülni: hogy kibírtam, amit Giricz tett velem; hogy kibírtam a lerobbant vidéki színházakban megélt megalázó helyzetek tucatját. Mindenki örülnek tartott: jeles bölcsészdiplomával valaki elmegy a Laczina László által igazgatott rossz kaposvári színházba sűgónak, aztán elmegy 1300 forintért Szegedre ügyelőnek, majd rendezőasszisztens lesz a polgári ízlésű Lendvayt felváltó merev, vonalas, élszínházat produkáló Giricz Mátyás mellett. *És ekkorra már harminchárom éves les.*

Nem tehetség kellett már, hanem teherbírás. Csak az volt a kérdés, hány kilót lehet még az emberre pakolni, hány lépést bír még ebben az erőltetett menetben. *Ez egy nagy magányos futás volt.* Amikor tehát rám hivatkoznak, hogy íme, nyitottak vagyunk, a Paálból lehetett Jászai-díjas rendező főiskola nélkül is, akkor valójában egy teljesen rossz, elavult, ócska, ósdi és hazug kontraszelekció mentegeti magát. Nagyon örülök, hogy Ács Jánosnak például ezt nem kellett végigcsinálnia. Lehet, hogy Ács ezt nem bírta volna ki emberileg. Esetleg beleőrül vagy belerokkan. Őt az utolsó pillanatban felvették rendezői szakra — miután színészszakról kétszer kirúgták. Zseniális színész volt, ezt akkor mindenki tudta. Utólag persze nagyon jó, hogy kirúgták, mert egyébként lehet, hogy most valahol vidéken tengődne és elinná az esztét. Így viszont Magyarország egyik legjobb rendezője. Ha ez az intézmény komolyan venné önmagát, akkor a már meglévő, erős tehetségekre lecsapna, hogy ezek kerülhessenek alkotói lehetőséghez. *Mit kezdjek én a tizenöt éves hosszú futásommal, aminek nagy része teljesen reménytelenül múlt el?!* De mindehhez hozzátartozik az is, hogy én a profik közé csak azért kerültem, mert Szegeden kinyírtak. Állami és pártfórumok arra kényszerítettek, hogy „önként” elhagyjam a várost. Ha ez nem történik, akkor én most esetleg jó kedvvel vezetem a Szegedi Egyetemi Színpadot. Most, negyvennégy évesen. Lehet, hogy nem vesztett volna velem semmit a magyar profi színház, de akkor ne is hivatkozzon arra, hogy hogyan nyert. Ez az én magánügyem, ez egyedül rám tartozik. *Senkinek semmiféle köszönettel nem tartozom.* Talán egy-két kritikusként, aki volt annyira nyitott és elkötelezetlen, hogy odafigyelt a hatvanas években a magyar amatőr színház jobb előadásaira, és aztán

odafigyelt a szakmába, a cégbe be nem fogadott fiatal rendező előadásaira. Nekik sincs mit megköszönöm, mert ez a kutyakötelességük volt, miért lenne színházi szakíró az, akinek nincs elég nyitottsága, szeme ahhoz, hogy észrevegye azt, ami éppen megszületőben van. *Ez mind az én dolgom. Én csináltam egyedül.* Mármint a magam pályáját. A Szegedi Egyetemi Színpadot azt nem. Azt 25—30 emberrel együtt csináltam.

(Lejegyezte: BÉRCZES LÁSZLÓ)

GERGELY ÁGNES

Péter-Pál után

*A nyár a halál lángolása.
Befelé lépni ekkor: máglyára lépni.
A körben ide-oda dől a tombolás,
akár a búza, s a szerszámok
helyén jelvény, trikó — kölcsönvett
vélemények. Idebenn szikra suhog.
Gramofon túje perceg. Te lépsz át
a szobámon. Kinn szél bolygatja
a fák hajhullámát, vállpántját,
szoknyaszegélyét: valamelyik
francia négyes-emlékekből
hajlik elő. A tiéd. Sosem kérted
az ideiglenest, a másét. A múlttal
úgy akartál megbékélni, mint a kerttel.
„Hagyd, most pihen”, mondtad
az ibolyára. Tudtad, hogy csak a föld
a folytatás. A föld emléke
örökölhető. Aki eltelik ezzel,
abban lesújtatlan az értéktudat.
Ítéletein nem fut át a villám.
Nem más, csupán napjai égnek.
A nyár a halál lángolása.
Hamuban izzó betűk és jelek.
Megszólalhatnak enyhébb évszak
világos orkeszterén, hiába. Addigra
kitudódik, hogy a legtöbb, ami
kapható itt, a Göncöl rúdjától
az Északi sarkcsillagig minden éjjel
meghúzható egyenes vonal,
s egy többé sosem hallható
beszédhiba.*

Óriszentpéter, 1989. július